

Бібліографічні дослідження

Роман Сербин

СЕРГІЙ АНДРІЙОВИЧ ПОДОЛИНСЬКИЙ (1850—91) БІБЛІОГРАФІЯ

«Се фігура з найбільш покривджених нашою традицією», писав Михайло Грушевський про Сергія Подолинського тому шістдесят років.¹ Сьогодні, 95 років після того як невилічима умова хвороба припинила його коротке, але до краю виповнене громадське життя, Подолинському й далі не віддається належне місце ні в українській історії ні в історії соціалізму. А все ж таки, заслуги його в кожній із цих ділянок були великі.

Сергій Подолинський народився 1850-го року в селі Ярославці, родинному маєтку південної Київщини. Тут провів дитячі роки Батько його, зросійщений український дідич, і мати, російська княгиня з роду Кудашевих, дали синові-одинакові дбайливе виховання в російському аристократичному дусі. Але чутливий хлопчик, виростаючи в оточенні українського села, мусів зацікавитися з українською мовою і культурою, та бути свідком страждання ще тоді закріпачених селян.

Середню і вищу освіту Подолинський здобув у Києві. В 1863 році він вписався в Київську першу гімназію, а по закінченню її в 1867 році, вступив на Природознавчий факультет Університету св. Володимира. На університеті брав участь в радикальних студентських гуртках, де зацікавився з молодим марксистом, професором економії, Миколою Зібером. Знав він також і українофілів під проводом Володимира Антоновича і Михайла Драгоманова. По закінченню студій в 1871 році зі ступенем кандидата, Подолинський виїхав за кордон.

Від 1872 до 1882 р.р. припадає період інтенсивної наукової і політичної праці. Подолинський перебуває ці десять років переважно у Франції, Парижі і Монпельє, але також багато подорожує по цілій Європі, а до 1877 року часто відвідує Україну. Він починає медичні студії в Парижі в 1872 році, продовжує їх в Цюріху і одержує докторський диплом у Вроцлаві в 1876 р. В Україні він лікує безплатно селян в Ярославці та робітників у Києві. Досвід і медичні інформації нагромаджені під час цієї практики Подолинський використовує в своїй книжці з громадської гігієни та інших наукових публікаціях.

¹ М. Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху*. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. Відень, 1922, стор. 15.

Більшість наукових праць Подолинського присвячені соціальним питанням і соціалізму. Він студіює історію робітничих рухів і розвиток соціалізму на Заході і в Україні, та цікавиться сучасними соціальними обставинами в Україні. З теоретичних питань він розглядає відносини між дарвінізмом і соціалізмом, та старатється пояснити теорію додаткової вартости на підставі перетворення і використання соняшної енергії. Ця теорія зацікавила була в свій час Карла Маркса а за наших днів українського письменника Миколу Руденка та двох еспанських науковців.² Як науковець, Подолинський належав до кількох наукових товариств: Південного відділу Російського географічного товариства в Києві, Лангдокського географічного товариства в Монпельє і товариства для поширення наук у Парижі.

В політичних переконаннях Подолинський був соціаліст. Він стався засвоїти найновіші досягнення західного соціалізму й доставати їх до обставин в Україні та до традицій українських народницьких рухів. Подолинський розпочав свою політичну працю в російській радикальній групі зорганізованій довкола П. Лаврова і його журналу «Вперед!» Після розчарування російськими соціалістами, які виявили мало зрозуміння або були відкрито вороже наставлені до українських прагнень, Подолинський вступає в українофільську Київську громаду й помагає редагувати «Київський Телеграф» з моментом коли в 1875 році цей часопис попадає в руки громади. Виїхавши на постійну еміграцію 1877 року, Подолинський помагає Драгоманову видавати «Громаду».

Вклад Подолинського в розвиток українського соціалізму великий. З-під його пера вийшли перші українські брошури, які за традицією хлопоманів-шістдесятників називали «метеликами». Якщо б ця традиція соціалістичної літератури в українській мові була сильніше закорінилася, то більше українських радикалів і революціонерів залишилися б при українським русі і невиключувалися б у російські гуртки. Всупереч загально прийнятій опінії, Подолинському, а не Драгоманові належить головна відповідальність за посіяння зерна соціалізму між галицькими українцями.

Якщо сьогодні Подолинський ще мало відомий не лише ширшій публіці, але навіть і науковцям, то на це складається багато причин, з яких варто згадати дві найважніші. Подолинський був скоро забутий тому, що мало сучасників знало про його кальсальний вклад, а ті що знали з різних причин мало про це говорили й писали. Велика частина його праць, спеціально до 1877 року, публікувалася анонімно, так що навіть коли українські соціалісти використовували його матеріяли, то не знали ідентичности автора. Так пропало ім'я Подолинського в пам'яті українських соціалістів, а науковим дослідникам

² Про переписку К. Маркса з Ф. Енгельсом див. Грушевський, *цит. праця*, стор. 186–211. Микола Руденко, *Економічні монолози*. Б. м. д., Сучасність, 1978. Стор. 71, 95, 114; J. Martinez Alier and J. M. Naredo, "A Marxist Precursor of Energy Economics: Podolinsky", *The Journal of Peasant Studies* (London) Vol. 9. Nr. 2 (January 1982). Pp. 207–224.

донедавна були мало відомі його публікації і архівні джерела про його діяльність. О. Мицюк, автор першої біографії Подолинського, ще в тридцятих роках боявся, що по Подолинському не збереглася жодна кореспонденція, тоді коли сьогодні ми маємо майже сто опублікованих листів та знаємо, що по архівах зберігається ще багато інших його листів.³

Подолинський представляється складним предметом для радянських дослідників. Хоча він уважав себе марксистом і визнавав головні постулати Марксових праць, Подолинський засуджував деякі політичні причини й тактику Маркса, а головню його організаційний централізм. В полеміці з російськими соціалістами Подолинський відстоював не лише як право але і як конечну потребу існування українського соціалізму побудованого на українській основі, та вимагав окремої української організації, незалежної від російської і польської. Ці принципи протирічать ленінській теорії партії і тому Подолинський небезпечна постать для радянського дослідника. Тому радянські праці присвячені Подолинському не можуть вповні насвітлити цю складну історичну особистість.⁴

Творче життя Подолинського припинилося на початку 1882 року, коли його психічно розстроеного віддала його жінка до азилю для умово хворих. Точна причина хвороби невідома, але дослідники вказують на збіг тяжких обставин: смерть двох дітей, конфлікт з жінкою та відмова батьків продовжувати фінансову допомогу конечну для реалізації його наукових та політичних замірів. Через три роки матері вдалося перевезти хворого сина до Києва, де він і помер не відзискавши здоров'я, в 1891 році.

Сподіваюся, що зібрана тут бібліографія спричиниться до ознайомлення науковців і ширшого українського громадянства з людиною, яка, за словами Грушевського, «всю себе віддала громадській роботі і згоріла в ній без останку,» і тою діяльністю здобула «високу репутацію (для) молодого українського соціалістичного руху в західно-європейських соціалістичних кругах».⁵ Можливо, що існують ще інші публікації Подолинського які мені не вдалося віднайти, й тому буду вдячний за доповнення. Більшість публікацій Подолинського становлять сьогодні бібліотечні раритети й тому Канадський інститут українських студій в Едмонтоні проектує повне видання праць Подолинського в формі мікрофішів. При цій нагоді складаю подяку Канадському інституту українських студій за частинне покриття коштів наукової поїздки до Європи для збирання праць Подолинського та матеріалів про нього. Треба подякувати також Міжнародному

³ О. К. Мицюк, *Український економіст-громадivecь С. А. Подолинський*. Львів, Спілка, 1933.

⁴ Л. Я. Корнійчук і І. М. Мешко, *Економічні погляди С. А. Подолинського*. Київ, АН УРСР, 1958; А. І. Пашук, *Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського*. Львів, Львівський у-тет, 1965; М. П. Рудько, *Революційні народники на Україні*. Київ, Київський у-тет, 1973.

⁵ М. Грушевський, *цит. праця*, стор. 16.

інститутові соціальної історії в Амстердамі та Літній науковій лабораторії для вивчення Росії та Східної Європи при Іллінойському університеті за уможливлення працювати в їхніх бібліотеках та архівних фондах. Також складаю подяку друзям і колегам, які помагали у відшуканню матеріалів: Ю. Божик, І. Хімка, Б. Салір, Л. Росум, Н. Дюк, І. Гвать і І. Яворський.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ СЕРГІЯ А. ПОДОЛИНСЬКОГО

І. ТВОРИ

Бібліографію уложено в хронологічному порядку.

1873

1. [Анонімно], «Очеркъ развития международной ассоціаціи рабочихъ», *Впередъ!* (Женева), т. I (1873), отд. I, стр. 110—177.

1874

2. [Анонімно], «Очеркъ развития международной ассоціаціи рабочихъ», *Впередъ!* (Женева), т. II (1874), отд. I, стр. 74—122. (Продовження ч. 1).
3. [Анонімно], «Волнение въ сельѣ Топильной», частина статті: «Русскій народъ и его паразиты», *Впередъ!* (Женева), т. II (1874), отд. II, стр. 116—118.

1875

4. [Анонімно], «Замѣтки о санитарно-экономическомъ значеніи прудовъ въ юго-западной Россіи», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 9 (20 января), стр. 1—2; № 10 (22 января), стр. 1.
5. [Анонімно], «Акціонерныя компаніи», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 21 (16 февраля), стр. 1.
6. П[одолинскій], С., «Русское и польское население Галиціи», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 34 (19 марта), стр. 1; №35 (21 марта), стр. 1—2.
7. П[одолинскій], С., «Мѣщанско-рабочія товарищества самопомощи въ Галиціи», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 53 (4 мая), стр. 1.
8. П[одолинскій], С., «Путевыя замѣтки. II. Отъ Львова до Песта», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 63 (28 мая), стр. 2—3.
9. П[одолинскій], С., «Изь путевыхъ замѣтокъ. III. Буда-Пестъ. Городъ Райцовъ», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 67 (6 июня), стр. 2—3.
10. П[одолинскій], С., «Изь путевыхъ замѣтокъ. Къ статистикѣ Венгерскаго королевства», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 70 (13 июня), стр. 3—4.
11. П[одолинскій], С., «Изь путевыхъ замѣтокъ. IV. Богатый край», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 80 (6 июля), стр. 1—2.
12. П[одолинскій], С., «Путевія замѣтки. Отъ Целова (Klagenfurt) до Любляны (Laibach)», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 89 (27 июля), стр. 1—2.
13. [Анонімно], «Чигиринскій бунтъ», *Впередъ!* (Лондон) 1875, № 15 (15 авг.), стр. 466—469.

14. [Анонімно], *Парова машина. Казка. Відень, З болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. (28 стор.)*.
15. [Анонімно], *Про бідність. Розмова перва. Відень, З болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. (20 стор.)*.
16. [Анонімно], *Правда, Оповіданнє. Переклад з великоруського. Відень, з болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875.*
17. [Анонімно], «Къ чигиринскому дѣлу», *Впередъ!* (Лондон) 1875, № 22 (1 декабря), стр. 692—694.

1876

18. Podolinsky, S., *Beiträge zur Kenntniss des pancreatischen Eiweissfermentes. Inaugural-Dissertation.* Breslau, Buchdruckerei Lindner, 1876. (56 стор.)
19. [Анонімно], *Про багатство та бідність. Розмова перва.* (Женева), 1876. (30 стор.). (Перерібка ч. 15).

1877

20. [Анонімно], *Про хліборобство. [Розмова друга]. Частина перва: Про те, як наша земля стала не наша.* Липський, 1877. (88 стор.).
Перероблено Драгомановим з оригіналу Подолинського і друквано в Женеві, а не Ляпцігу як позначено з конспіративних причин на обкладинці. Частина друга: *Як завелось панство, а хлібороби без землі зостались* не була надрукована і, мабуть, пропала.
21. [Анонімно], *Про хліборобство. Розмова третя: Як де земля поділена і як би треба їй держати.* Липський, 1877. (176 стор.).
Друквано в Женеві, а не в Ляпцігу: дивись пояснення до ч. 20. Праці під чч. 19, 20, 21 задумані як трилогія марксистської теорії і її застосування до України.

1878

22. Mlot, Jan [Szymon Diksztajn], *Opowiadanie starego gospodarza.* Warszawa, 1878.
Перерібка Дікштайном Подолинського *Про багатство та бідність*.
23. [Анонімно], *Opowiadanie o biedzie.* Poznań, Nakładem autora, 1878. (39 стор.).
Перерібка *Про багатство та бідність* і достосування до польських обставин.

1879

24. Podolinsky, S., «L'état sanitaire des populations du gouvernement de Kiew», *Association française pour l'avancement des sciences. Compte rendu de la 8e session. Montpellier — 1879.* Paris, Au secrétariat de l'association, 1880, pp. 863—869.
25. Подолинский, С., *Життя і здоров'я людеј на Україні.* (Женева), 1879. 243 стор.
26. Подолинский, С., *Здоровье крестьянъ на Украинѣ. Санитарный очеркъ», Дѣло. Журнал литературно-политический.* С.-Петербургъ. 1879, № 5, стр. 146—189.
27. Podolinsky, S., «Le nihilisme en Russie», *La Réforme.* (Paris). 1879, 15 sept., pp. 203—214; 15 oct., pp. 348—365.

1880

28. Драгоманов, М., М. Павлик, С. Подолинський, «Програма», *Громада. Українська часопись*. (Женева), рік V — 1880, № 1 (ноябрь-декабрь), стр. 1—4.
29. Подолинський, С., «Громадівство і теорія Дарвіна», *Громада. Українська часопись*. (Женева), рік V — 1880, № 1 (ноябрь-декабрь), стр. 5—26.
30. Podolinski, S., «Le socialisme et la théorie de Darwin», *La Revue socialiste*. (Lyon). 1880, No. 3 (20 mars), pp. 129—148.
31. Podolinsky, S., «Socialisme, Nihilisme, Terrorisme. Reponse à un vieux socialiste russe», *La Revue socialiste*. (Lyon). 1880, No. 6 (20 mai), pp. 304—306.
32. Podolinski, S., «Le socialisme et l'unité des forces physiques», *La Revue socialiste*. (Lyon). 1880, No. 8 (20 juin), pp. 353—365.
33. [Анонімно], «Der Darwinismus in der ökonomischen und politischen Welt», *Arbeiter-Wochen-Chronik. Sozial-ökonomisches Volksblatt. Zentralorgan der Ungarischen Allgemeinen Arbeiterpartei*. (Budapest). 1881, Nr. 34 (22 Aug.); Nr. 36 (5 Sept.); Nr. 39 (26 Sept.).
34. Подолинський, С., «Трудъ чело́вѣка и его отноше́ніе къ распреде́ленію енергіи», *Слово*. (С.-Петербургъ). 1880, № 4/5, стр. 135—211.
35. Подолинський С., «Соціалісти українці въ Австрії», *Общее дело*. (Женева). 1880, № 38, стр. 7—12.
36. Подолинський, С., *Соціалісти українці въ Австрії*. Женева, «Громада», 1880, 16 стор.
Передрук ч. 35.
37. Podolinsky, S., «Le travail humain et la conservation de l'énergie», *Revue internationale des sciences biologiques*. (Paris). Vol. 5 (1880), pp. 57—80.
38. Подолинський, С., *Ремесла і хвабрики на Україні*. Женева, Печатня «Работника» і «Громади», 1880. (148 стор.).
39. Подолинський, С., «Громадівський рух в Англії і Ірландії», *Громада. Українська часопись*. (Женева). Рік V, 1880, № 1 (листопад-грудень), стор. 43—66.

1881

40. Подолинський, С., «Громадівський рух в Англії і Ірландії», *Громада. Українська часопись*. (Женева). Рік V, 1881, № 2, стор. 137—153. (Продовження ч. 39.)
41. Подолинський, С., «Перегляд громадівського руху в Західній Європі», *Громада. Українська часопись*. (Женева). Рік V, 1881, № 2, стор. 232—237.
42. Podolinsky, S., «Richesse et pauvreté — dialogues économiques entre paysans oucrainiens», *Le Travailleur*. (Marseille). 1881, No. 12 (17 juillet); No. 13 (24 juillet); No. 15 (7 Aug.). (Переклад ч. 15.)
43. Podolinski, S., «Il socialismo e l'unità delle force fisiche», *La Plebe*. (Milano). Anno XIV, 1881, Nuova Serie, No. 3, pp. 13—16; No. 4, pp. 5—15.
44. Podolinski, «Der Socialismus und die Einheit der physischen Kräfte», *Arbeiter-Wochen-Chronik. Sozial-ökonomisches Volksblatt. Zentralorgan der Ungarischen Allgemeinen Arbeiterpartei*. (Budapest). 1881, Nr. 32 (7 Aug.); Nr. 33 (14 Aug.); Nr. 37 (11 Sept.).
45. [Анонімно], «Der Nihilismus in Russland», *Arbeiter-Wochen-Chronik. Sozial-ökonomisches Volksblatt*. (Budapest). 1881, Nr. 31 (25 Sept.); Nr. 40 (2 Oct.); Nr. 41 (9 Oct.); Nr. 42 (16 Oct.); Nr. 43 (23 Oct.); Nr. 45 (6 Nov.); Nr. 46 (13 Nov.); Nr. 47 (20 Nov.); Nr. 48 (27 Nov.); Nr. 49 (4 Dec.).
(Авторство Подолинського не певне.)

46. Podolinsky, S., «Note sur l'ethnographie, la statistique et l'état sanitaire des habitants de l'Oucraïne», *Société languedocienne de géographie. Bulletin.* (Montpellier). Tome IV (1881), pp. 111—132; 199—215.
47. Podolinsky, S., *Note sur l'ethnographie, la statistique et l'état sanitaire de l'Oucraïne.* Montpellier, Boehm et Fils, 1881. (43 стор.). (Відбитка ч. 46.)
48. [Анонімно], *La machine à vapeur. Conte socialiste traduit de l'oucrainien.* Marseille, Jean Lombard Editeur-Libraire, 1881. (Переклад ч. 14.)
49. [Анонімно], *Про багацтво да бьедносць. Пьереклад з україньского. Жаньєва, Друкарня «Работника» j «Громади», 1881. 32 стор.* (Переклад і перерібка ч. 19.)

1882

50. П[одолин]ській, С., «Изъ поѣздки въ Испанію», *Русская мысль.* (Москва). 1882, кн. X (октябрь), стр. 17—57.

1883

51. Podolinsky, S., «Menschliche Arbeit und die Einheit der Kraft», *Die Neue Zeit.* (Stuttgart). 1883, Nr. 9, pp. 413—424; Nr. 10, pp. 440—457.

1884

52. Dragomanov, M., M. Pavlik, S. Podolinsky, «Le programme de 'Hromada' (la commune), revue oucrainienne», dans Benoit Malon, *Histoire du socialisme.* Tome III. Paris, 1884. Pp. 1219—1226.

1908

53. [Анонімно], «Молотільня», *Борба. Соціал-демократичний орган.* Глібока, Буковина. 1908, ч. 6, стор. 3—11. Перероблено з чч. 14 і 48.

1922

54. Подолинський, С., «Соціалізм, нігілізм та тероризм. Відповідь старому російському соціалістови», в М. Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток.* Відень, 1922, стор. 184—185. Переклала з ч. 31 К. Грушевськ[а].
55. Подолинський, Сергій, «Людська праця і Єдність сили», в М. Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток.* Відень, 1922, стор. 186—207. Переклад М. Грушевського на підставі ч. 32 і 43.

1925

56. [«Зізнання С. Подолинського на поліційному допиті в Києві, 11-го березня, 1875 р.»], в С. Буда, «До біографії С. А. Подолинського», *За сто літ.* (Київ), ч. 5 (1925), стор. 198—199.

1952

57. Drahomanov, M., M. Pavlyk, S. Podolynsky, «The Program of the Review *Hromada*», in *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* Vol. II, No. 1 (Spring, 1952, pp. 206—208.

1970

58. «Выдержки из воспоминаний С. А. Подолинского», в Борис Сапир, *Вперед! 1873—1877*, т. II. Dodrecht, Holland, D. Reidel, 1970, стр. 52—54.
59. «К чигиринскому делу», в М. Рудько, «Нові джерела для характеристики суспільно-політичних поглядів С. А. Подолинського», *Архіви України*. (Київ). 1970, ч. 4, стор. 57—58.

II. ЛИСТИ

Цю частину бібліографії уложено в тематичному порядку.

1. а. Сапир, Б., *Вперед! 1873—1877. Том II*. Dodrecht, Holland, D. Reidel, 1970, стор. 415—468 (23 листи Подолинського до В. Смірнова, Р. Ідельсона і П. Лаврова, російською мовою.)
- б. Рудько, М. П., «С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст.», *Український історичний журнал*. (Київ). 1966, ч. 7, стор. 120—130. (4 листи Подолинського до Смірнова; друковані Сапіром.)
- в. Рудько, М. П., «Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські 'Громади'. Лист С. А. Подолинського про 'українську соціально-демократичну партію'», *Український історичний журнал*. (Київ). 1968, ч. 9, стор. 126—134. (Лист до Смірнова з 1875 р.; друкований також Сапіром.)
- г. *Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Том I: Освободительная борьба южных славян; Россия, 1875—1877*. Москва, АН СССР, 1961, стр. 248. (Частина листа з 1876 р.; друкований Сапіром.)
- г. Хитрова, Н. И., «О попытке организации издания газеты 'Вперед' в Хорватии или Сербии», *Славянский архив*. Москва, Мысль, 1961, стр. 239. (1 лист до Смірнова з 1875 р.; друкований Сапіром.)
- д. Serbyn, R., «In Defense of an Independent Ukrainian Socialist Movement: Three Letters from Serhii Podolynsky to Valerian Smirnov», *Journal of Ukrainian Studies*. (Toronto). No. 13 (Fall 1982), стор. 3—32. (3 листи з 1875 р.; друковані Сапіром.)
2. а. Сапир, Б., *Лавров: Годы эмиграции. Том II*. Dodrecht, Holland, D. Reidel, 1970, стр. 13—68. (46 листів до Лаврова.)
- б. Пашук, А., «Листи С. А. Подолинського до П. Л. Лаврова в справі заснування журналу 'Вперед!'», *Науково-інформативний бюлетень Архівного управління*. (Київ). 1963, ч. 6, стор. 47—59. (12 листів з 1872 р.; друковані Сапіром.)
- в. Пашук, А., «До листування С. А. Подолинського з П. Л. Лавровим у справі журналу 'Вперед!'», *Архіви України*. (Київ). 1965, ч. 5, стор. 49—57. (10 листів з 1873—74 рр.; друковані Смірновим.)
- г. Институт Марксизма-Ленинизма при КПСС. *Документы Первого Интернационала. Гаагский Конгресс Первого Интернационала. 2—7 Сентября 1872 г. Отчеты и письма*. Москва, Изд. пол. лит., 1972, стр. 420—448. (8 листів до Лаврова; 5 з них недруковані Сапіром.)
- г. Institute of Marxism-Leninism of the CC CPSU. *Documents of the First International. The Hague Congress of the First International. September 2—7, 1872. Reports and Letters*. Moscow, Progress Publishers, 1977, pp. 500—532. (Англійський переклад ч. 2г.)

- д. Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС, *Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе*. Москва, 1969, стр. 141—142; 168—169. (2 листи з 1872 і 1880 р., до Лаврова.)
3. а. Пашук, А. І., «Листи С. Подолинського до М. Павлика», *Жовтень*. (Львів). 1963, ч. 6, стор. 138—140. (3 листи з 1880—1881 рр., українською мовою.)
4. а. Грушевський, М., «Листи С. Подолинського до К. Маркса», в його. *3 починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток*. Відень, 1922, стор. 207—209. (2 листи в німецькому оригіналі і українському перекладі, з 1880 р.)
- б. Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС, *К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия*. Москва, Изд. пол. лит., 1967, стр. 405. (російський переклад двох листів, ч. 4а.)
5. а. *Архів Михайла Драгоманова. Том 1. Листування київської громади з М. Драгомановим 1870—1895*. Варшава, 1938, стор. 260—261. (Лист до Драгоманова з 1877 р.)
6. а. Студинський, К., *Галичина і Україна в листуванні 1862—1882 рр.* Київ-Харків, Вид-во Пролетар, 1931, стор. 216—220. (10 листів до М. Бучинського з 1873—75 рр.)
7. а. Павлик, М., *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*. (1876—1895). Том III (1879—1881). Чернівці, 1910. (1 лист Подолинського до Драгоманова з 1881 р.)

У вчислених публікаціях надруковано 92 листів за роки 1872—1881. Два листи писані німецькою мовою до Маркса; 10 українською мовою до М. Бучинського, М. Драгоманова і М. Павлика, а 80 по-російському до П. Лаврова, В. Смірнова, Р. Ідельсон і М. Бучинського.